

FRANCOISE PIPONNIER:

ÖLTÖZKÖDÉS ÉS TÁRSADALMI ÉLET AZ ANJOU UDVAR A 14–15. SZÁZADBAN

*(Costume et vie sociale. La cour d'Anjou XIVe–XVe siècle.
Paris–La Haye, 1970. /Civilisations et Sociétés 21./ 231–261.)*

CSOPORTOK ÉS EGYÉNEK

Az öltözék, amelyet a szicíliai király környezetében szétoszt, ezer apró részletével utal viselőjének bonyolultan meghatározott, de lényegében mindig egyéni társadalmi helyzetére. Előfordul néha, hogy az az árnyalt fokozatosság, amely a nemesek és a szolgálók díszeit a születés, az ősiség vagy a különleges szolgálatok szerint megkülönbözteti, átadja helyét harsányabb és szembeötlőbb megkülönböztető jegyeknek. Az udvari életet, amelynek a herceg a ceremóniamestere, és a jelmeztervezője, különböző homogén csoportok népesítik be. Ünnepség és szertartások alkalmával előfordult, hogy különböző rangú személyek azonos díszeket öltöttek vagy olyan formákat, színeket és anyagokat alkalmaztak, amelyek szokásosan csak bizonyos rangú udvari szolgálók számára voltak fönntartva, s ez állandó kihívást jelentett a hierarchia normáival szemben. A „címeres” ruhák, a herceg színeivel a palota fakó és kusza tömegéből egyre növekvő számú csoportok sorozatát emelik ki. E kivételes vagy állandó csoportok látványa bizonyára elementáris hatást gyakorolt egy ilyen vizuális korszakban, ezek az öltözékek azonban nem csupán esztétikai célt szolgáltak, hiszen egy közösséghez való tartozást is kifejeztek. E külsőségek mögött tehát az uralkodó és az általa kijelölt csoportok közötti viszonyok hálózatát szeretnénk felgöngyöltetni, ilyen módon a hierarchia mellett talán új struktúrafajtákat fedezhetünk fel ebben a 15. századi társadalmi mikrokozmoszban.

Megosztott királyi viselet

Ahogy II. János király és négy fia egyforma pompás díszben jelentek meg Franciaországi Johanna hercegnő esküvőjén, René király és a királyné gyakran családjuk néhány tagját a sajátjukéval megegyező ruhába öltöztették. A király azonban egyre ritkábban gyakorolta ezt a kegyet, s emiatt a megosztások jellege is megváltozott. Egyetlen egyszer készült ruhaegyüttes

kifejezetten ünnepi alkalomra 1447 húsvét napjára, de a király akkor is csak a királynéval osztotta meg „fekete puha bársony” ruháját. Bár az sem kizárt, hogy azt a két értékes nyusztrémmel bélelt öltözetet, amelyet a király 1447-ben csináltatott magának és fiának, a Calabriai hercegnek, mindketten karácsony napján viselték, noha a ruhák csak egyszerű szürke gyapjuszövetből készültek. René király ugyanis nem dicsekedhetett annyira fiúutódaival, mint őse, a hajdani francia király, s ezért a közös ceremóniákban sem telhetett annyira kedve, és növekvő királyi hatalmával a 15. században amúgy is nehezen volt összeegyeztethető egy archaikus családi szellem.

Intimebb családi érzés kezd megnyilvánulni a király szokásos adományában. 1448 novemberében és augusztusában első feleségével, Izabella királynéval közös fekete posztót és finom moustiervilliers-i barna vásznat viselt, ezek közül egyik sem alkalmas díszruhának. A század közepén, ugyanebben az évben Ferry de Lorraine a mindennapi élet legkülönbözőbb eseményei alkalmával, az udvarnál, vadászatokon ugyanolyan öltözékben jelent meg, mint apósa. A király ruhaadományainak ez a jellegzetessége, hogy sajátját az övéivel megosztja, uralkodásának utolsó éveiben megerősödik. Ezekben az években a király ugyanolyan fekete bársonnyal szegélyezett, aranszőgekkel kivert kis páncélinget csináltatott unokájának, Renének, a lotharingiai hercegnek, mint saját magának. Lotharingiai leányunokájának ugyanazt a csíkos teveszört ajándékozza, amiből magának csináltat ruhát. De elsősorban Charles du Maine-t, örökösét halmozza el hasonló ajándékokkal. A legtöbb esetben csak kiegészítő ruhadarabokról van szó, mint például egy főkötő vagy egy zekke.

A király tehát még nem vetette el teljesen azt a szokást, hogy családtagjait a sajátjához hasonló ruhák adományozásával tüntesse ki. Igaz, hogy a különbözőképpen rendszerező számlák a vásárlásokat főleg megrendelők szerint csoportosítják és nem azt figyelik, hogy az azonos árú kikhez kerülnek, annyi azonban kiderül, hogy 1479. december 18-án a királynak, Calabria hercegnőjének és a Calabriai fattyúnak ugyanazt a karmazsinvörös bársonyt szállították. A ruhákat talán a karácsonyi ünnepségre szánták, így az ünnepi alkalom és a bársony magas ára elárul valamit a király indítékairól. Valószínűleg azért újíttotta fel ezt a már kivételes szokást, mert így akarta kivételesen megtisztelni fiának, Calabriai Jánosnak házasságon kívül született fiát, a fiú egyik udvari tartózkodása alkalmával.

A király uralkodásának utolsó éveiben a királyné, Jeanne de Laval elzárkózóbb volt – vagy talán csak kevesebb nyomot hagyott maga után –

a hercegi csoportból, ahol egyetlen vérokona sem volt, kizárólag Mademoiselle de Lorraine-nek adta meg azt a kegyet, hogy ruháinak párját viselje, és ezek is csak közönséges posztóruhák voltak.

Calabria hercege, Charles du Maine viszont – úgy tűnik – fel akarta éleszteni a díszruhák megosztásának régi szokását. Fekete és lila bársonyból készítettett ruhát magának és feleségének, és 1479 májusában aranyszállal „szövetett át” két valószínűleg viadalokon használatos mellényt, az egyiket saját magának, a másikat rokona, François de Luxembourg számára.

Ha a királyi család szűk körében érvényes marad is, az uralkodás utolsó éveiben az udvari emberek körében teljesen megszűnik a királyi ruha megosztásának szokása. Ez a fajta ruhaadományozás az első rendelkezésünkre álló számlák idejében (1447–49) még igen elterjedt volt, de 1451 és 1454 között már jelentősen megritkult. 1447 pünkösdkor ajándékozott René király utoljára udvari nemesnek övével megegyező díszruhát, igen drága ruhát, a bíborfesték és a szürke mókusprém egyetlen ruhára 125 forintba került. Aki e kegyben részesült, nem volt más, mint az udvar legtekintélyesebb személyisége, Guy de Laval, Loué ura. A király általában olcsóbb és nem hivatalos alkalmakra szánt öltözéket adományoz hűbéresnek vagy hűbéresek csoportjának. Egyébként ezek az esetek is igen ritkák. A következő adományokkal találkozhatunk ezek egyre ritkuló gyakoriságának sorrendjében: Guy de Laval; Louis de Beauvau, Anjou polgármestere; Louis de Clermont, tanácsos és kamarás; Pierre de Meuillon, Ribiers ura, első istállóester; Jean Cossé és Tanguay, provence-i királyi bíró. Mindegyik a Félhold-rend lovagja, legalább annyi idős, mint a király, és mindegyiknek már magas tisztsége vagy fontos megbízása van. A legtöbb résztvevett azokon a viadalokon, amelyeket René király rendezett Nancyban, Châlons-ban, Saumur-ban, és néhány évvel később ott találjuk őket a király oldalán, amikor a szicíliai király serege csatlakozott a francia királyhoz Guyenne visszahódítására.

Az alkalmazott anyagok, a szürke, fekete, sötétbarna, sötétlila és szürkésbarna gypjűszövet, a sötétkék teveszőr, a damaszt és barchen nem voltak sem túl értékesek, sem túl szín pompásak. A bundák is meglehetősen közönséges prémekből, bárány-, nyúl- és mókusszőrméből készültek, egyetlen hermelinbunda kivételével. Érdeemes azonban felfigyelnünk a formák változatosságára: zekék, hosszú ruhák, rövid ruhák, szakettek, amelyek néha különleges divatot követnek, mint például az a „törökös”, végig zsettgombos ruha, amelyet a király 1448-ban varrat magának és Guy de Laval-nak, zöldesbarna tafotával bélelt mélykék kecskeszövetből. Úgy tű-

nik tehát, hogy a király 1450 előtt diszkrétebben akarta kimutatni baráti érzéseit kíséretének néhány tagja iránt, elsősorban szűkebb környezete előtt.

A király abban is kedvét lelhetette, hogy egyforma öltözékekkel olyan csoportokat emeljen ki, amelyekkel közvetlenül nem érintkezett. Az utolsó ilyen típusú nagyszabású rendezvény 1448. január 1-én volt. Az ünnepségen az Anjou-ház fiatal hercegei, Calabriai János herceg, Yolande hercegnő és férje, Ferry de Lorraine egyforma „egyszínű kék bársony” ruhában jelentek meg. Néhány földesúr kísérte őket viadali öltözékre emlékeztető ruhaegyüttesben, s ezután következtek istálló mestereik ugyanolyan színű, de más anyagból készült ruhában. Csak Guy de Laval, Foulques d’Agoult és Jacques de Haracourt – Anjou, Provence és Lotharingia legelőkelőbb nemesei – voltak jogosultak ugyanolyan bársonyt viselni, mint a fiatal hercegek; az istálló mester, Pierre de Meuillon csak két damaszt ruhát kapott, igaz, hogy ez ugyanolyan értékes volt, mint a bársonyruhák; az udvarmester „Messire Loys de Bournan” pedig olcsóbb „egyszínű kék szatén” ruhát viselt. Ebben a csoportban a ruhaanyag a hierarchia jelölésének egyik eleme. A leírás finomabban, de világosan mutatja azt is, hogy a húsz éves hercegek a náluk egy generációval idősebb hatalmas nagyurak csoportjába asszimilálódtak.

1448. január elseje után a király mintha kiábrándult volna e csoportos ceremóniákból, ahol leghívebb szolgálóit azzal tüntette ki, hogy gyermekeivel megegyező díszbe öltöztette őket. A királyi csoport ezentúl függetlenedik a földesúri világtól, akik számára a király ruhaajándékai új formát öltenek. A későbbiekben csak a nemesek leánygyermekai, mint „Hélaine” és „a kis Beauvau”, kaphatnak a királyi gyermekekhez, például marquis de Pont-éhoz, hasonló öltözéket.

Uralkodásának utolsó éveiben a különböző családtagoknak ajándékozott ruhaadományokból kitűnik, hogy a király elsősorban udvarában megforduló rokonait akarta megtisztelni, például unokáját, René de Lorraine-t, akit a királynéval társított „sötétlila bársony” adományával. Úgy tűnik azonban, hogy az öreg király ajándékai, amelyekkel Charles du Maine-t, Calabria herceget, valamint hugát, Mademoiselle de Lorraine hercegnőt megörvendeztette, inkább bőkezűségét tükrözik, és azt, hogy örömét lelte abban, hogy a mellette levő fiatalok sokszor egybehangzó vágyainak eleget teygen, nem pedig azt, hogy a vérrokoni kapcsolatot vagy a származást akarta volna ajándékaival hangsúlyozni.

Álarcosbálkon, ahova a fiatal hercegek is szívesen eljártak, eltérő csoportok formálódtak. Ilyenkor a szórakozás volt a legfontosabb szem-

pont. A hercegi öltözékeket felváltják a „farkasbőrök”, amelyeket még az öreg király ajándékozott örökösének egy „mór tánc eljátszására”, bizonyára „Adrastus király mór táncáról” van szó, „amelyet Calabria hercege kíván eljátszatni a jövő vasárnap”, 1478. február 6-át követően. Ezek a hosszú prémek azonnal a 15. században olyannyira közkedvelt vadember maszkará¹ juttatják eszünkbe: a tours-i Páva-ünnepen² vadembernek öltözött gyerekek jártak el egy mór táncot; Nantilly de Saumur-ban,³ a Notre-Dame templomban van egy gobelin a vadak báljáról, amely egyértelműen udvari mulatságot ábrázol, minthogy a képen minden hölgy díszes ruhát és ragyogó ékszereket visel, ami csak a társadalmi hierarchia csúcsán volt lehetséges.

A király számlái nem tüntetnek fel olyan kiadásokat, amelyekből arra következtethetnénk, hogy udvarában a hölgyek is résztvettek volna ilyen „vademberes” jelmezbálon. A jelmezeket azonban ők sem vetették meg, még 1478 elején a hercegnők és udvarhölgyeik egy táncra készülődtek, „egy jelmezes táncot készülnék előadni a király előtt”,⁴ aki egyébként nagyobb összegeket fordított arra, hogy unokái „egy mór táncot játszhasanak el Arles-ban”.⁵

A FURCSA VISELETEK ASSZIMILÁCIÓJA

Azok a rangjuk szokásaival ellentétes, furcsa ruhák, amelyeket a hercegek néha mulatságok alkalmával felöltenek, csak még jobban hangsúlyozzák a játékos képzelődés és az udvari hierarchia világa közötti távolságot. Az sem meglepő, hogy a hivatásos mulattatók is különös ruhákat viseltek, amelyek különböztek az udvari szolgálók szokásos viseletéből.

A bolondok

A törpék és a szörnyek, akik a középkor végén minden nagyúr kíséretéhez hozzátartoztak, egészen különös elbánásban részesültek az udvaroknál. Azon ritka szerzők egyike, aki egyáltalában foglalkozott az udvari bolondokkal és öltözködésükkel, csak bohócos csúfondáros természetüket látja, és úgy véli, hogy színes ruhájuk csak lealacsonyítja őket.⁶

Más kép bontakozik ki azonban, ha bármelyik korszakban megvizsgáljuk az Anjou udvarban élő törpék helyzetét. A leghíresebb közülük Triboulet volt, aki 1447-től kezdve szüntelenül szerepel René király és a királyné számláin, sőt trónrajutása után még Charles du Maine számláin is. Triboulet-vel egészen kivételesen bántak: 1453-tól inas állt rendelkezésére,

1480-ban két szolgája volt. 1461-től a király Francesco de Laurana-val készítettett érmét a bolond képmásával. Külföldi nagyurak a szicíliai udvar csodái között emlegették Triboulet-t.

René király számláin semmi nem ér fel azokkal az összegekkel, amelyet a király – a miniatúrákon és a kódexek margóin látható – udvari bolondok öltözködésére fordított; hosszú uszályos sapkákra, felesen osztott ruhákra. Egyébként a ránkmaradt szövegek és egy csaknem korabeli festmény (1435 körüli), amely Gonellát, az Este udvar bolondját⁷ ábrázolja, egybehangzóan ugyanazt a külsőt állítja elénk. Gonella piros sapkát visel és rendes szabású ujjatlan ruhát, sapkája csúcsa a vállát verdesi és csengettyűben végződik, a ruha pedig sárga, zöld, piros csíkos szövetből készült, amely arra „a tarka teveszőr szövetre” emlékeztet, amelyből – angliai zöld posztóval bélelve – Triboulet számára készítettek ruhát 1447 szeptemberében. A zöld, e viszonylag ritka szín, azért kerülhetett a bohócruhára, mert a tarka ruhát télen ugyanilyen színű fekete bárányprémmel bélelt köpeny egészítette ki. Egyébként ezeknek a ruhadaraboknak a minősége is figyelemreméltó: a szövet maga több mint 20 forintot ért, a szabás pedig 1 forint 9 gros-ba került, annyiba, mint a király posztóruhái. A négy „ezüst csengettyű”, amelyet a király ötvöse készített 1453-ban, szintén a bolond pompájáról árulkodik, s ugyanakkor szerepére is utal; ruháját vagy kormánypalcáját díszíthette.

Francesco Laurana 1461-es érméjén a figura a korszak tipikus öltözékét viseli. Csak kormánypalcája utal az udvarnál betöltött szerepére. Az érmébe vésett legendából azt a következtetést vonták le, hogy Triboulet „királyi libériát”⁸ viselt. Noha éppen ellenkezőleg, a század közepén Triboulet olyan fényűző ruhákban pompázott, amilyeneket akár a király is viselhetett volna. Ez a játékkirályság, amelynek jele a jogart szimbolizáló kormánypálca, az udvari bolond számára teljes szólásszabadságot biztosított, még a király személyét illetően is. Egy olyan korszakban, mikor a bársony még kizárólag a hercegeknek volt fönntartva, Triboulet bársony szakettet viselt és nemsokára egy „karmazsinvörös, sárga mintás, bársony szaténból” készült hosszú ruhára is szert tett; a ruha más leírások szerint „karmazsinvörös, arannyal átszőtt szaténból” készült. A szövet maga több mint 49 forintba került, és ehhez még hozzászámíthatjuk a sötét mókus- és fehér bárányprem bélést. Fejedelmi volt az a „cibetmacska fark” is, amelylyel „hosszú, damaszt esküvői ruhája volt bélelve”. De öltözködése mindig csak jól látható külsőségeiben utánozta a király öltözködését, kevésbé előtérben levő darabjai egészen közönséges minőségűek voltak: fekete vagy fehér barchent ujjas, közepszerű harisnya, ing, papucs és cipő. A király és a

királyné arany és ezüst tárgyakat ajándékoztak neki, például „egy 4 márka súlyú ezüstitlancot”, vagy egy „ezüstsálakkal átszőtt kiserszényt”, de ezek az ajándékok az ékszerek hierarchiájában nem jelentettek magas rangot, az udvari bolondot körülbelül a király kísérete gyermekeinek szintjére helyezik.

Triboulet kapott ugyan közönségesebb ruhaneműket is, de például fehér gyapjuszövettel és „nyusztprémmel” bélelt kabátja, amelyet „nyakán, mandzsettáján és körben alul” nyusztbélprém díszített, pontosan olyan volt, mint a királyé.

Az a „sötétkék” kabát tartozhatott még a bolond-ruhatárába, amelyet Jeanne de Laval 1456 júniusában ajándékozott Triboulet-nek, és mását egy női udvari bolondnak, Marie-nak vagy Michon-nak. René király uralkodásának utolsó éveiben a számlákon már semmi sem utal a bolondok látványos ruháira. Triboulet illedelmes szürke ruháiból látható, hogy bár visszavonulása után továbbra is a király öltöztette, de már egészen más stílusban: posztó köpenyt viselt (a posztó 8 forintba került rőfönként), perpignani szürke gyapjúruhát (7 és fél forintért), harisnyát és sapkát. Charles du Maine még nagyrabecsülte az Anjou hercegek öreg pajtását; 1481-ben néhány hónap leforgása alatt három szürke ruhát készíttetett számára jó rouen-i posztóból, ezek közül az egyik „szürkésfehér”, a másik pedig sötétszürke volt. Ezek a ruhák a királyi inasok nivóján voltak, de ezeket még kiegészítette egy „vörös csuklyás kabát” és egy „fekete itáliai damaszt ujjas”.

René király uralkodása vége felé az udvari bolond utánpótlás bőségesen biztosítva volt Triboulet visszavonulása esetére; rajta kívül tudomásunk szerint még két bolond volt a királyi udvarnál, „Phelipot a törpe”, akit a királyi ünnepek regisztere is megemlíti, a szokásos számlákon pedig 1476-tól szerepel, gyakran egyszerűen „kis bolond” néven. Az egészen bizonyos, hogy a későbbi számlákon a kincstartó csak „kis bolondnak” nevezzi. Egy ajándék kapcsán a királyné kincstartója „Faillon bolond” néven említi. Talán azonos volna a „lantos Faillon-nal”, akinek a neve 1479-től kezdve szerepelt a rendes számlákon? Az a tény, hogy a kincstár számláin – ahol gyakran előfordult a neve, minthogy számos ajándékot kapott – hol „Faillon”, hol „kis Faillon” néven szerepel, még nem elegendő bizonyíték arra, hogy e nevekkkel két különböző személyt jelöltek. Ruhátára mindenesetre Faillont a bohócvilágba sorolja. Felfedezhetjük benne Triboulet ruháinak főbb jellegzetességeit, az élénk, tarka színeket, a világoszöld harisnyát, a „tarka-barka” ujjast, a mintás bársonyruhába való sárga posztó bélést. A drága kelmét egy szürke szaténruha képviseli. 1480-ban

egy bazáros „sípocskákat” szállított, amelyek ugyanolyan szerepet játszhattak valamelyik udvari bolond jelmezén, mint Triboulet csengettyűi. Akár Triboulet a század közepén, Faillon is rendelkezett inassal, akit szintén a király öltöztetett. A muzsikusok ugyanakkor nem voltak ilyen bőkezűen ellátva.

Az egyetlen női udvari bolond, akiről az elérhető regiszterekből tudomásunk van, „a bolond Michon”, aki Jeanne de Laval királyné mellett szerepelt 1456 és 1459 között. Néhány ruhájához a király ajándékozhatta az anyagot, mert ezekről csak a szabás szerepel a királyné számláiban. De általában Michon kizárólag a hercegnőtől függött, tőle kapta harisnyáit, ingeit, rövid szoknyáit, cipőit, uszályos sapkáit és kalapjait. A zöld szín, úgy látszik, nála is szakmai jelzés. Hét ajándék ruha közül kettő zöld volt, kettő szürke és egy „sötétkék”, egy mintás szatén és egy barchent ruhának a színét sajnos nem tüntetik fel a források. Mint a férfi bolondok ruhái, Michon ruhái is elütöttek környezetüktől, elsősorban élénk színnel és jó minőségükkel; arra semmi sem utal a regiszterben – s ez az egyetlen, amelyben Michon szerepel – hogy csengettyűket vagy csörgőket viselt volna.

Az udvari bolondok helye az Anjou udvarban és öltözködésük nehezen érthető a racionális modern gondolkodás keretei között, amely alapján azt hihetnénk, hogy a bolondok a mulattató egyszerű szerepét játszották. Világosabb képet kapunk azonban, ha annak a folklorisztikus kultúrának a keretein belül értelmezzük, amely akkoriban még teljes erővel áthatja a kultúrált és kifinomult udvari élet számos eseményét, a vademberekkel benépesített mulatságokat, a majálisokat. Az udvarban még bizonyára többen hittek a bolondok kijelentéseinek prófétikus értékében, noha az udvari bolondok szerepe sokszor valóban pusztán statisztéria, mint például Triboulet az Emprise de la Joyeuse Garde-ban.

Mórok és rabszolgák

Az az öltözék, amelyet a király udvari bolondja és „két török divat szerint öltözködő török fegyverhordozó” egy napon viselt, felvillantja a lehetőségét annak, hogy a bolondok és a mórok szerepét a szicíliai király mellett egymáshoz közelítsük. Elképzelhető, hogy a mórok hazájuk dalai-val és táncaival szórakoztatták a királyt, noha ezt a feltételezést a számlákon egyetlen részlet sem erősíti meg. Az azonban bizonyos, hogy a király örömet lelte abban, hogy palotáját egzotikus figurákkal népesítse be, és a

15. századi Mediterraneum virágzó rabszolgapiaca lehetővé tette, hogy ezeket a világot minden tájáról beszerezze.

A század közepén a mórok még igen gyakran szerepeltek a számlákon. Provence-ban⁹ szokássá vált az öreg rabszolgák felszabadítása, talán ez okozta, hogy René király uralkodásának utolsó éveiben megritkult a mórok sora. René király azonban mindvégig vásárolt „mórokat”,¹⁰ és ajándékozta őket hozzátartozóinak.¹¹ A „rabszolgák” és a „mórok” közötti különbség a számlák fogalmazói számára nyilván világos volt, hiszen nem tartották szükségesnek, hogy erre külön kitérjenek. Nem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy a megkülönböztetés kizárólag a földrajzi származás szerint történt, hogy a rabszolgák a Mediterraneum északi részéről és a Fekete-tengertől jöttek, a mórok pedig Afrika észak-nyugati részéről. Vajon a „tatár istállómaster”, akit egyetlen egy alkalommal említenek a ruhavásárlás számlái, rabszolga volt vagy mór? Annyit tudunk, hogy egy „Jehán nevű rabszolga”, akit „Messire Jouan-nak” is neveztek, a király házanépéhez tartozott 1456 és 1458 között. A mórok többen voltak, de gyakran nehéz őket megkülönböztetni. 1447 és 1449 között csak egyetlen egyet jelöltek névszerint, Monnet Alibert-t; de vajon melyik volt ő, a „nagy szaracén mór”, vagy egyike a „fentemlített úr szántóföldjén élő két mórnak”, vagy az „öreg mór”, vagy a „fehér mór”, vagy a „nagy fekete mór”? Annyi bizonyos, hogy gyerekek is voltak közöttük: a „két kicsi mór” és később 1459-ben „Katherine, a mór kislány” és 1472-ben a „kis mór”.

A század közepén a mórok ruháinak színe és szabása igen látványos és feltűnő volt. Monnet Alibert 1448-ban egy „sötétpiros bolyhos gyapjúszövet ruhát” kapott „fehér szőrmével” bélelve. Az „öreg mór” piros bélesű, „mélykék” hosszú ruhát viselt, a két „kis mór” pedig „élénk zöld” szakettet vagy zöldeskék ruhát, és csak ritkán szürkét. A fantasztikus színekhez fantasztikus formák járultak: a „hosszú szakett”, amelyet 1449-ben csináltattak a két szántóföldi mórnak, valószínűleg kifejezetten a rabszolgák számára fenntartott fazon volt, akárcsak a „csuklyás szakett”. Az egzotizmus forrásáról sem feledkeztek meg, 1447-ben többször is vásároltak számukra „szaracén ruhát”.

A mórok öltözkését könnyű megkülönböztetni az udvari bolondokétól a ruhák értéke alapján. A mórok ruhái mindig közepes áru gyapjúszövetből készültek: a mélykék és a piros csak 2 forintba került rőfönként, az élénk zöld 3 és fél forintba.

A kisebb javításokról szóló elszámolás olyan takarékoságról árulkodik, amely kivételesnek számít ebben a környezetben. Egyikük számára

„csizmához való felsőbőrt” vásároltak, később egy másik „cipője talpalására” kapott pénzt, vagy hogy „rendbehozassa elszakadt zekéjét”.

Ahogy múlik az idő, a régi rabszolgák egyre inkább beleolvadnak a palota rendes személyzetébe. 1456–1459-től kezdve a királyné két „rabszolgája”, és a „kis mór” ugyanolyan, rőfönként 4 vagy 6 forintos szürke posztóból készült ruhát viseltek, mint a szobalányok, még Marion is, aki talán a leghosszabb ideig maradt Jeanne de Laval szolgálatában, az 1456–59-es számlák idején ugyanolyan libériát viselt, mint a szobalányok. Egyedül az különbözteti meg őket, hogy továbbra is teljes ruhaellátásban van részük, s akár a férfi rabszolgák, két pár cipőt kapnak havonta, vásznat, hogy inget csináltassanak, és barna vagy „sötét kékeszöld” szövetet egyszerű rövid szoknyájukra. Az asszimiláció azonban tovább folytatódik, s az uralkodás vége felé, 1469 és 1471 között a „mór Katherine, a fentemlített hölgy mosónője” – aki az 1459-es számlán szereplő „kis mórral” azonosítható – a rendes számlákon szerepelt, a többi szobalánnyal együtt. S végül 1479 és 1780 között a királyné számláján már egyetlen olyan rabszolga sem található, aki teljes egészében a királyné költségén öltözködött volna.

Ugyanez az asszimilációs folyamat játszódott le a férfi rabszolgáknál is. Úgy tűnik, ebben közrejátszott az is, hogy a rabszolgák vezetéknevet és keresztnévet kaptak, ugyanis 1447-től kezdve csak egyetlen mór kapott ruhát a király „címerével”, az, akit továbbra is egyszerűen „mórnak” neveztek. Az uralkodás utolsó éveiben a számlák alapján már csak három mór azonosítható; lehetséges, hogy a többi már jobban integrálódott, így csak nevük és mesterségük szerepel a számlákon. A „kis mór” hosszú, sárga damaszt zsakettjében továbbra is vidám színfolt az udvarban, de „Pierre, a királyi ruhatár mórja”, akit korábban „kísérő inas” vagy „kísérő gyermek” néven emlegettek a számlák, már ugyanúgy öltözött, mint munkatársai: „hamuszürkébe” vagy „rennes-i szürkébe”, ugyanolyan olcsó anyagból, mint e tisztség többi alárendelt alkalmazottja, ruhaanyagának 5 és fél, 6 forint volt rőfje. Végül a „király kertjének mórját”, aki talán egy öreg szolgáló lehetett, akit René király mezőőrként alkalmazott Aix kapuinál, a király öltöztette saját költségén 4 és fél forintos szövetbe, ami sokkal jobb minőségű anyagot jelentett, mint ami a század közepén a móroknak fenn volt tartva. Az asszimiláció a vallás területén is megtörtént, ami abból látható, hogy René király 1476-ban egy forintot adott „a móroknak a húsvéti ünnep megrendezésére”.

Ebben a korszakban már nem vásároltak szaracén ruhát kifejezetten a mórok számára, de ebből nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a

király felhagyott azzal a szokással, hogy szolgáit a Maghreb divatja szerint öltöztesse. A számlákon ugyanis továbbra is nagy mennyiségben szerepelnek egzotikus ruhák, amelyeket vagy a király parancsára vásároltak fel Afrikában, vagy pedig az ott horgonyzó firenzei gályákról szereztek be. Abban az időben, amikor a király különösképpen kedvelte a mór színeket, furcsa is lett volna, ha nem használta volna fel palotája díszítésére az afrikai szolgák népviseletének dekoratív tarkaságát, legalábbis ünnepek vagy „mór táncok alkalmával”.

A század közepén tehát a nemesek és a palotaszolgák hierarchiájából különböző csoportok tűntek ki öltözködésükkel. Ezek a csoportok azonban René király uralkodásának vége felé jócskán megritkultak. A létszámát tekintve két legjelentősebb csoport – a főnemesek a hierarchia csúcán és a mór rabszolgák a társadalmi hierarchia legalján – már nem részesült különleges bánásmódban. A király megerősítette hatalmi helyzetét, ruháját már csak vérszerinti hercegekkel volt hajlandó megosztani. Az élenjáró főnemesek beolvadnak az udvari nemesek tömegébe, a mórok pedig elkeverednek a többi palotaszolga között.

A KIRÁLY „CÍMERE”: LIBÉRIA VAGY EGYENRUHA?

Egy népes csoport azonban az uralkodás egész ideje alatt fennmarad, sőt egyre bővül. Azoknak az embereknek a csoportja akik számára a király „címerének” kontrasztos színeiből készített ruhát, s akik e „címeres” ruhákat közönséges ruhájukkal felváltva viselték. Ha a szín-kombinációk változtak is a számlák által feltárt periódus alatt, sőt a ruhaanyagok is eltérő minőségűek voltak, a kiosztott megegyező színű ruhák elég erős és jól látható kapcsolatot teremtenek ahhoz, hogy egy nagyobb összességen belül kiváltáságos csoportok képe, sőt hierarchiájuk is kirajzolódjon. Először a „címeres” ruhák viseletének különböző változatait kell tanulmányoznunk: az udvarban, a szolgálóknál, és azokat a kritériumokat, amelyek alapján e ruhák az udvaron kívül kiosztásra kerülnek. Így kaphatunk pontosabb képet arról, hogy milyen értelmet tulajdonítottak a hercegek a „címeres” ruhák viseletének.

Libéria és nemesség: az apródok

Paradox módon a „címeres” ruhákat és azok helyét a ruhatárban a közönséges ruhák mellett, azoknak a nemes gyerekeknek a ruhatárából is-

merjük a legpontosabban, akik lovagi szolgálatot teljesítettek a herceg vagy a hercegnő mellett és ezért teljes ellátást kaptak.

A lovagi osztály legrégebbi tradíciói valóban azt kívánják, hogy a nemesek gyermekei a harcászat inaséveit az atyai házon kívül töltsék.¹² A herceg apródai közé kerülni a 15. századi jellegzetes nemesi életforma első állomása volt. Az apród-élet sok előnnyel járt: amellett hogy a gyermekek a kész lovagok mellett magas szintű képzésben részesültek a hadi tudományok, a költészet és a politika terén, még az a remény is felcsillant a szicíliai király vagy királyné mellett nevelkedő apródok számára, hogy fényes udvari karriert futhatnak be, vagy legalábbis a jövőben hasznosítható kapcsolatokra tehetnek szert.

Az a szokás, hogy az apródokat keresztnevükön vagy atyai nevükön szólították, nehézzé teszi azonosításukat. Szerencsére a titkár néha személyi adataikat is feltüntette, vagy utólag következtethetünk ezekre két jegyzék egybevetése alapján, ha azokban azonos és viszonylag ritka keresztneveket találunk. Így megállapíthatjuk, hogy főleg a lovagi osztályból kerülnek ki és nem a főurak közül, akik amúgy is számíthatnak a királyi család támogatására, mint például a Laval-ok, vagy a Beauvau-k. Gyakran a király közvetlen kíséretét alkotó családok gyermekeit is köztük találjuk. Sok apród olyan nevet viselt, amely gyakori volt a király környezetében: Mathelin de Montalais és „Jehannin de Brancas, Monseigneur de Marseille testvére”, Jean de Montplace, „Simon d’Anglure, Philebert d’Estanville fia, jelenleg a király apródja” és Artus de la Jaille, a királyné egyik apródja. A parádé fontos helyet foglalhatott el a nemesi ivadékok életében. Az egyik leírás elbeszéli, hogy a nancy-i viadalon, amelyen René király is résztvett, miképpen ülnek az apródok díszes „hímzett selyemtakarókkal” borított lovaikra, és hogy a király ez alkalomra „sárga pettyes bársonykabátot” és „tengerkék strucctollas kalapot” csináltatott a számukra. És amikor a király 1451 áprilisában „négy hímzett ... arannyal átszőtt hámot készíttetett magának, amelynek pástja sűrke damasztból volt”, s hozzá egy zsakettet, a fenti hámmal megegyező hímzéssel”, Pierre Dubillant-nak még hét ilyen zsakettet kellett híméznie a „hat apród és kísérő inas” számára. Az az apród ellenben, aki a Livre de Tournais miniatúráján a breton herceg városba jövetelének tiszteletére rendezett ünnepi menet élén áll, az őt követő trombitásokkal megegyező, felezetten osztott rövid ruhát viselt. Ime itt egy ünnepélyes alkalommal láthatjuk a „címeres” ruhát, amelyet René király oly gyakran adományozott apródainak.

A „királyi címer mintájára” (à la devise du roy) kifejezés csak háromszor fordul elő az apródok öltözetére vonatkozóan, de a számlák más

fejezeteiben találhatunk olyan ruhaleírásokat, amelyek alapján e ruhák ugyanebbe a kategóriába tartoznak: például az a két vagy három ellentett színű szövetből szabott ruha, amelynek „ujja díszítését” az egyik színből készítették. Ez utóbbi részletre máshol nem térnek ki, nem tudhatjuk hát, hogy arról van e szó, hogy az ujját egy másik színből készítették, vagy, ami valószínűbb, más színű hímzésekkel díszítették. Más számlák még jobban pontosítják a képet: 1447-ben hat apród szövetruhát kapott, amelyben a fekete szín dominált. „Keresztbe felezetten szürkét és fehéret” is használtak a bélelt és „nemezesített” ruhákhoz. A ruhákhoz bélelt uszályos sapkák is tartoztak. A részletesebb forrásokból kitűnik, hogy a nyereg tartó díszítő mintás kivágásokkal vagy berakásokkal díszített szövetből készült. A „nemezesítés”, ami nem egyenlő a béléssel, hiszen egymás mellett alkalmazták a két kifejezést, valószínűleg azt jelenti, hogy a bélés alá vásznat steppeltek, hogy a szövetnek jobb tartása legyen. 1451-ben az apródok szintén „keresztbe felezett” ruhát hordtak, de ez alkalommal hatan lila és fehér, egy pedig fekete és barna szövetből. A *Livre de Tournois* miniatúrája a breton herceg bevonulásának képével jól mutatja az ellentétes színek beosztását a díszlovon ülő apród felezetten osztott rövid ruháján, és hozzásegít ahhoz, hogy elképzeljük – talán díszesebb kivitelben – René király apródjainak öltözékét.

A király nem ragaszkodott egyfajta színösszeállításhoz: 1447–49-ig „címere” három színből állt, feketéből, fehérből és szürkéből. Két évvel később fehéret és lilát használt. Uralkodásának utolsó éveiben az apródok feketét és karmazsinvöröset viseltek. Álljunk meg egy pillanatra a színek szimbolikus jelentésénél. A *Traité du blason*¹³ második részében, ahol az „egymás melletti színek szépségéről” van szó, a szerző „nagyon szépnek” találja a fekete, fehér, szürke színösszeállítást, amelyben a „jól megalapozott reménység” szimbólumát látja, így e színek a szicíliai király reményteljes jövőjével harmonizáltak 1447 és 1449 között. De mi indíthatta a királyt két évvel később arra, hogy a „szerelemben való hűség színeit” viseltesse apródaival¹⁴? A harmadik színösszeállítás az öreg király csalódottságát és szomorúságát fejezi ki, aki ekkor már roskadozott a családi gyász és a politikai nehézségek súlya alatt. Talán mindenkinek meg akarta mutatni világfájdalmát.¹⁵

A színösszeállításnál is jelentésgazdagabb a ruhaanyagok változása. 1450 körül a címeres ruhák közepes áru – 6 forintos – gyapjúszövetből készültek. 1479 márciusában és 1480 januárjában, tehát két alkalommal is a legfényűzőbb anyagokat – fekete és karmazsinvörös bársonyt – alkal-

mazták a „királyi címer színeiből” készült öltözékekre. A „címeres” ruhák anyagának fényűzése jóval gyorsabban nőtt, mint az apródok szokásos viseletének anyagáé; a közönséges ruhák jellege a fogyasztás általános színvonalának felelt meg. Úgy tűnik, hogy a század közepén a damaszt ruhák és a szatén zekék az idősebb apródok számára voltak fenntartva. Az általános viselet a szövet ruha és a barchent zeke volt. 1456–1459-től kezdve azonban a királyné apródainak ujjasait és ingeit egyre inkább selyemfélékből szabták. René király uralkodásának utolsó éveiben a királyné apródai között a barchentből és szaténból készült zekék mellett a damaszt volt a legelterjedtebb. René király apródai körében is előtérbe került a divatos damaszt, de ez is inkább az éghajlati viszonyokkal és nem a takarékossgal magyarázható. Az apródok felezetten osztott ruhái – akárcsak zekéik anyaga – az Anjou udvar felső rétegeiben érvényes divatot követték. Az apródok sem viseltek mindig „címeres ruhát”; a két vagy három ruha közül, amelyet minden évben tavasszal és ősszel kaptak, legalább egy csak egyféle szövetből készült. Mint az egyszínű tengerkék ruhák 1446 júniusában, a sötét szövetruhák 1448 júniusában, vagy ugyanebben az évben, októberben a „hét egyszínű roueni sötét”, fehér bárányprémmel bélelt ruha. 1451 februárjában a ruhák fekete szövetből készültek, de a szabó ugyanakkor barna szaténzekéket és barna harisnyákat szállított, ami egy kissé enyhített a ruhák szigorúságán. E kevés kivételtől eltekintve a század közepén a harisnyák, a kalapok, az uszályos sapkák, sőt még a kabátok és a csuklyák is mindig feketéből vagy sötétkékéből készültek, még az Izabella királyné halála utáni gyász elmúltával is, amikor az apródok – akár az egész udvari személyzet – fekete ruhát és fekete uszályos sapkát öltöttek. A király uralkodása vége felé azonban apródain a sötét szövetruha és a fekete teveszőr köpenyek mellett tarkább elemek is feltűnnek: „zöld kalapok” 1476 körül, tengerkék köpenyek 1477 októberében, sárga selyemruhák, „világos zöld” gyapjúharisnyák 1477 nyarán, sőt még „piros harisnyák” is. Az apródok számára kiosztott ruhák változatossága és főleg bősége mutatja, milyen fényűzően tartotta őket a király, akinek körültekintő gondoskodása a sapkákra, övekre, sőt a nadrágfűzőre is kiterjedt, és a zsinórokra is, amikor uralmának vége felé divatba jött a fűzős zeke, a fűzőzsinór, amivel „kabátját feltűrheti”. A fehérműellátás ugyan nem a királyi kincstár számlájára történt, mégis mindig szerepelt a számlákon, ha az apródokról volt szó: tucatjával vagy hatosával kapták az ingeket: a fehérmű 1449-ben hollandiai vászonból készült, később pedig „hesnault-i” vászonból. Az apródok cipőfogyasztása impresszionáló volt. A cipész számlája 1488-ban a következő szállításról számol be: „harminc pár cipő június 5-én

vasánap a hat apródnak”. Ezek szerint mindegyikük hetente kapott egy pár cipőt és ezenkívül rendszeresen kaptak hosszúszerű tehénbőr csizmát és alkalmanként néhány rövid csizmát vagy bocskort.

Amennyire a számlatöredékekből meg tudjuk ítélni, Calabria hercege, az utolsó szicíliai király trónralépése előtt és után is ugyanolyan jól tartotta az apródokat, mint René király. A ruhák anyaga nem szerepel az 1479-es számlán, de a ruha összes tartozéka, a vidám színek – főleg a piros és a luxus díszítések egyaránt – Károly király új formai kísérleteiről árulkodnak, amelyek már azokon a ruhákon is nyomot hagytak, amelyeket a király 1481 júniusában csináltatott apródainak. A kinstartó nem jelzi, hogy „címeres ruhákról” van-e szó, a poitou-i vörös szövethől készült „finom feki te bársonnyal bélelt” ruha azonban René király színeire emlékeztet. Új szín bontja meg azonban az eddigi harmóniát, a „háromnegyedujjas sárga damaszt olaszmodi ujjas” mely valószínűleg kilátszott az ujjatlan ruha alól.

A királyné apródainak ruhái, köpenyei, kabátai 1456–59-ben és 1479–80-ban változatlanul szürke vagy fekete szövethől készültek, a hercegnő konzervatív ízlésének megfelelően. A királyné csekély engedménye az élénk színek újjászülető divatjának a piros vagy sárga harisnya és alkalmanként egy-egy selyemujjas élénkítő színfoltja volt. Létezik azonban ennél jóval alapvetőbb különbség is a király és a királyné apródainak öltözéke között: a királyné apródai egyetlen „címeres ruhát” sem kaptak a rájuk maradt két számadás ideje alatt, olyan anyagokról sincs tudomásunk, amelyekből kétszínű ruha készülhetett volna.

Ez arra enged következtetni, hogy a „címeres ruha” a herceg színeivel a lovagok esetében inkább katonai és lovagi funkciókhoz kötődik, mintsem udvari szolgálatokhoz. A király tiszteletbeli istálló mestereinek kis csoportja azonban, akiket ugyanúgy, mint az apródokat, a század közepén a herceg saját költségén öltöztetett az apródokéhoz hasonló ruhákba, nem viselt „címeres ruhát”. Az istálló mesterek az apródok vagy a nemesgyerekek szolgálatait folytatják, mint ahogyan ezt terminológiájuk is tükrözi, és nyilvánvalóan közülük kerültek ki, de csak meglehetősen rövid időre. Egyikük sem maradt egy számadás teljes időtartama alatt a király mellett. 1447-től kezdve Johannon apród megosztotta ruháit Pierre Chaperon és Robert du Fay istálló mesterekkel. Antoine de Tillay, aki 1451-ben istálló mester volt, azonos a két évvel korábbi apród Tillay-vel. Az is valószínű, hogy „Jacques de Vaugirault és Conrad l’Alemant, a király tiszteletbeli istálló mesterei” 1453-ban, azonosak az 1451-es Conrad és Jacques apródokkal. Antoine de Tillay és Jacques de Vaugirault, akit „kis Chaperon-nak”

is neveztek, 1448. májusában kivételes bánásmódban részesültek. Akkoriban csak ők ketten viseltek fekete damaszt ruhát, nyilván koruk miatt. A számlák sajnos semmiféle felvilágosítást sem nyújtanak arra vonatkozóan, hogy milyen körülmények között történt az átmenet, amely során a nemesifjak apródból tiszteletbeli istálló mesterré váltak. Az utolsó jegyzékről az istálló mesteri kategória már teljesen eltűnt; az apródokból ezentúl talán egyenesen az udvari pékség feje, vagy pohárnok lett, ezek voltak az udvari karrier első állomásai.

Szolgáló csoportok

Az istálló

Az apródok és az istálló mesterek kapcsolata nem egyszerűen a számadások sugallta fikció; az apródok és az istálló mesterek öltözkéneke hasonlóságai és különbségei az apródok szerepét szélesebb összefüggésben világítják meg.

1448 júniusában a számadásokon az istálló rovatban látható, hogy az istállóban „14 ember számára” osztottak ki „ruhákat a fentemlített úr színeivel”: négy lovász, két öszvérhajcsár, azután „La Hyre, Perdriau és két segédjük” számára, akik kocsisok lehettek, és még néhány kísérő szolga számára, akiknek a feladata nem kapcsolódott közvetlenül a lovak gondozásához: egy „lovassfutár”, egy „trombitás kihirdető” és két kézműves, egy „avignon-i kardkészítő mester” és „Jehann de Bonnes fegyverkovács” számára. A számlán a ruhák értéke együttesen van feltüntetve – összesen 120 forint – így nem tudhatjuk, hogy mindegyik egyforma minőségű anyagból készült-e. Egy másik, az előzőnél jóval nagyobb arányú ruhaszállítmány azonban lila-fehér felezett ruhák egész hierarchiáját vonultatja fel. Harminchárom személy és öt apród kapott ruhát. Ha ezt a listát összevetjük az istálló „embereinek” az 1479–80-as számlák alapján összeállítható névsorával¹⁶, azt tapasztalhatjuk, hogy a tisztségek fajtája és a tisztségviselők létszáma a kettőben körülbelül megegyezik.

A lila anyag ára három kategóriába osztja az istálló alkalmazottjait. A legfelső kategóriába az apródok, és a rendszerint az apródok ruháit viselő „vénicien”-ek, azaz kísérő inasok kerülnek, rőfönként 55 solidust érő roueni lilájukkal. A legalacsonyabb szintet a tizenkét lovászinas, a kocsisok, az ökörhajcsárok és az apródok inasa képviselik; lila szövetük 37 solidus 6 dénárba került rőfönként. A közbenső, népesebb csoport közelebb

állt az utóbbiakhoz, mint az apródokhoz; tizenkilenc főből állt, 40 solidust erő szövetből öltözködtek. Idetartozott az istálló tulajdonképpeni vezetője, a főlovász; a mesteremberek: egy patkókovács és két fegyverkovács, a hírnökök: egy futárkövet és egy lovasfutár; és végül a zenészek: hat „trombitás” és a „dobos”. Marad „8 kocsis és ökörhajcsár”, akiket nem tudunk pontosan elhelyezni, mivel a számlákon csak ruhájuk fehér felének az anyaga szerepel.

A vásárlás időpontjából (1451 július), csakúgy mint azokból a részletebb utasításokból, amelyek az istállómesterek fegyverzetére kiutalt összeget kísérik, csaknem biztosan következtethetünk az általános ruhaadományozás indítóokára: a szicíliai király hadserege ekkor indult el Guyenneba, hogy csatlakozzzék VII. Károly seregéhez. A királyi istálló számára kiosztott „címeres” ruhák katonai konnotációja ilyen módon nagyobb hangsúlyt kap és előtérbe kerül. Jelentésük azonban nem korlátozódik erre az összetevőre. Az általános ruhaadományozáson kívül „Menicque”, aki valószínűleg kocsis volt, szintén kapott ruhát, „mikor Gyertyaszentelő táján a király Anjouba küldte agyagedényeivel”. Ez is mutatja, hogy ez a viselet kifejezetten békés szolgálatok esetében is használatos volt, ilyenkor csak mint felismerési jel volt jelentősége. Később ezt nevezték libériának.

A királyné palotájában az istállómesteri tisztség semmiféle katonai célt sem szolgált, az istállómesterek egyetlen feladata: a királyné és személyzete utazásait biztosítani. Felmerül a kérdés: volt-e egyáltalában a királynénak „címere”? A számlák első jegyzéke nem tünteti fel, hogy a királyné istállómestereinek rendszeresen évenként kiosztott ruhákon volt-e nyoma címernek. Maga az a tény, hogy a ruhaanyag színe minden évben változott, és hogy a ruhák egyszínűek voltak, jól mutatja az eltérést René király szokásaitól.¹⁷ Mindezek ellenére a királynénak is volt „címere”, hiszen 1456 áprilisában a navarrai király egyik szolgájának egy ruhára való kékeszöld anyagot és bélést ajándékozott, amelyhez „egy negyed rőf fehér vászon” is járult, „hogy abból két betét készüljön a fentemlített ruhára címerünk színei szerint...” és Pierre Dubillant hímzőmester 60 tours-i solidust kapott, hogy „a fenti ruhára a két betétet címerükkel elkészítse és kihúmezze.” Annak ellenére, hogy a jegyzékek hallgatnak az istállómesterekről és az apródokról, nincs kizárva, hogy a királyné személyzete ilyen „betétekkel” rendelkezett, amelyek egyik ruháról a másikra tehetők, és az sem kizárt, hogy voltak „címeres” ruhák is, amelyeket az erre kijelölt alkalmakkor viseltek. Tegyük még hozzá azt is, hogy a királyné palotájában az istállómesterek ruháinak hatását a színben összeillő nyereg és nyeregtakaró fokozta.

A dokumentumok állapota nem teszi lehetővé, hogy közelebről kövessük a „címeres ruhák” alakulását a királyi istállóban a király uralkodásának utolsó éveiben; egyetlen egy „király színeiből” készült ruha, amelyet egy kíséőinasnak, „kiséő gyermeknek” ajándékozott, tanúsítja, hogy ez a ruhatípus az apródok kis csoportján kívül is tovább élt. De míg az apródok 23 forintos karmazsinvörös és fekete bársonyruhában pompáztak, a fiatal Artault-nak meg kellett elégednie egy 8 forint 9 fillér értékű piros-fekete bourges-i szövetből készült ruhával. Ez azt jelentené, hogy miután René király magas kora miatt kénytelen volt felhagyni a háborúskodással, azt a szokást is feladta, hogy istállómestereit egyenruhába öltöztesse? Ez egyáltalán nem biztos, mert ha azt a feltevést el is kell vetnünk, hogy egy különálló számla elveszett – mint ahogy számos, istállómesterekre vonatkozó kiadás továbbra is szerepel a kincstár számadásain – láthatjuk, hogy a ruhaanyagvásárlás bővült, rendeltetésük azonban nincs megjelölve. Csak 1479 decemberében a szürke, fekete és piros anyagok és bélések, amelyeket Jarret istállómester vett át ismeretlen célokra, összesen 479 forintba kerültek. Ebből a királyi istálló egész személyzetét fel lehetett volna öltöztetni. Ráadásul még ugyanabban a hónapban a szabó is kapott körülbelül 8 rőf piros és fekete anyagot, hogy abból 47 forintot érő címeres ruhákat készítsen. Valószínűleg tehát később is szállítottak ruhákat a királyi címer színeivel, noha ez így kifejezetten nem szerepel a szövegekben . . .

A „trombitások” és a „dobosok” a ruhaszámlákon az istálló személyzetével együtt szerepelnek, de feltűnnek külön is. Rendszeresen viseltek díszruhát a királyi címer színeivel, amelyek értéke az uralkodás utolsó éveiben megnőtt. 1447-ben a szürke, fekete, fehér öltözékek 7 forintba kerültek. 1447-ben „a hat trombitás... akiket ezennel a tengeren át Barcelónába küldünk seregünkhöz” ebből az alkalomból fekete-piros ruhát kapott, egyenként 7 és fél forintért. Hat évvel később „a király 5 trombitása számára választott különleges roueni szürke... piros és fekete” anyagok jóval drágábbak voltak, ezekből az anyagokból 14 forintba került egy ruha.

A század végén már nagyon kevés piros és fekete anyagot vásároltak, hogy abból „királyi címert készítsenek” a szolgálók szürke ruháira, ami azt jelzi, hogy a „címeres” ruhák közeledtek a köznapi viselethez. Az apródok és az istállómesterek jellegzetes, ellentétes színekből álló ruhája kihalófélben volt. Az istállómesterek közönséges szolgálókká váltak, és ettől a színes „címertől” eltekintve beleolvadtak a szürke ruhák tömegébe. Egyébként az is lehetséges, hogy a „címer” ebben a korszakban egyes palotaszolgák ruhaujjára került, akiket eddig információ hiányában a szürkeruhások közé soroltunk.

Jeanne de Laval hercegnő számláinak egyik paragrafusából egyébként kiderül, hogy istállójának egyes alkalmazottjai másképpen viselték a királyi házhoz való tartozásuk jelét. 1458-ban a királyné egyik lovasának szürke ruhát adományozott és mellé „egy zöld szövetet... a címer felkötésére”, azt azonban nem jelöli meg közelebbről a szöveg, hogy a címert hol viselte, a mellén, vagy az oldalán.

Bizonytalanság mutatkozik a másodlagos futárszerepeket betöltő személyek öltözködésében, a legfontosabb küldetéseket ugyanis nemesemberekre bízta. 1448-ban „egyszínű fekete szövetruhát” viseltek fehér béléssel és ehhez illő cipővel¹⁸; 1453-ban ők is viselték az istállómesterek megkülönböztető lila-fehér színeit. A király uralkodásának vége felé a „lovas” szót majdnem mindig a kevésbé pontos „futárkövet” helyettesítette; „Grand Jehan-t” felváltva hol így, hol úgy nevezték, és az új elnevezést a király hírnökeire is alkalmazták. Ebben az időben „Souysse két futárkövet” rendszeresen szürke ruhát kap a király címerével, amelynek értéke 12 forint. Maillorques ruhája 18 forintba került. Ugyanakkor Grand Jehan csak szürke anyagot kapott, de olyan jó minőségűt, hogy a ruhának ára hasonló szintet ért el, 16 és 17 és fél forint körül mozgott, lassú fejlődést jelezve ezzel a század közepének árszínvonalához képest, amely már akkor darabonként 14 forint fölött mozgott. Grand Jehan talán továbbra is „szövet” segítésével erősítette fel a király címerét a szürke ruhára?

A konyha

Az utolsó csoport a királyi palotában, amely rendszeresen viselte a király színeit, a „kukták, a konyhai személyzet”, amelynek tevékenysége természetesen nem kötődik semmiféle katonai funkcióhoz. A király színeinek viselete az ő esetükben egyértelműen a cselédek libériájának felel meg. E viszonylag népes csoport – 1447-ben tizenegyen voltak (a királyné konyhai szolgálóit is beleértve) René király uralkodásának utolsó éveiben pedig legalább nyolcan, de lehet, hogy tizenegyen vagy tizenketten – 1447-ben szürke-fekete-fehér színekben jártak. 1471-ben áttértek a fekete-pirosra, majd 1477-ben szürke ruhát kezdtek viselni fekete-piros díszítéssel.

Ruháik jellege 1447-ben nem igen különbözhetett az apródok ruháitól; az anyag ugyanolyan értékes volt, a fazon azonban csak 9 fillérbe került egy forint helyett, a kidolgozás nyilván kevésbé volt gondos, és a fehér bárányprem bélés is hiányzott. 1471-ben, 1477-ben, 1480-ban, amikor az apródok bársonyba kezdtek öltözni, ez a hasonlóság már nem érvénye-

sült, bár megfigyelhetjük, hogy a kukták továbbra is drága, sőt egyre drágább ruhát viseltek. A kiadás 1447-ben átlagosan 7 és fél forint volt, 1471-ben 6 és fél forint, 1477-ben 10 forint és több mint 11 forint 1480-ban. A rőfönként 6–8 forintot érő szövet, amelyből ebben az utolsó időszakban a címeres ruhák készültek az istálló és a konyha emberei számára, igen rangos helyet foglalt el az Anjou udvarban használatos gyapjúszövetek hierarchiájában, minthogy ezeknek az ára, úgy tűnik, ebben az időszakban csökkent.

Az első egyenruhák

Csak René király uralkodásának utolsó éveiben vette kezdetét az a szokás – mint ahogyan ez a kincstár számláinak feljegyzéseiből is kitétni – hogy a hadsereg bizonyos csoportjait a herceg egyforma ruhába öltözteti. 1478-ban osztanak ki először egy teljes katonai alakulat számára ruhákat – azaz ettől fogva már egyenruháról beszélhetünk.¹⁹ Az alakulat, a negyven íjászból álló „királyi gárda”, minden tagja „a király címerének színeiből készült zsakettet és zubbonyt” viselt, kapitányuk „Janot, íjász, gárdakapitány” címeres ruhája pedig fekete és karmazsinvörös szaténból készült. A vezető tekintélye ruházatának pompájában is megjelenik; csupán a zsakettjéhez szükséges szatén több mint 13 és fél forintba került, míg az íjások zsakettje és zubbonya csak egy tallérba, azaz körülbelül 2 forint fél fillérbe „a zubbonyok hímzésén kívül, amit Luco Damar kincstárnok fizetett ki”. A palota szolgálói és az apródok azonban világosan megkülönböztethetőek ezektől a katonáktól: az utóbbiak címeres ruhái jóval értéktelenebbek voltak. Igaz, hogy a „címer” mindkét esetben ugyanaz volt, a katonák azonban másfajta, fegyverzetük fölé szánt, jóval olcsóbb ruhákat viseltek. Talán a katonák magasabb létszámával magyarázható, hogy ruháik olcsóbbak voltak, mint a szolgálók libériái. Igaz, hogy kincstári számláink csak negyven íjászról és tisztjükről tesznek említést, ami körülbelül megegyezik az istálló alkalmazottjainak létszámával, de több katona is öltöztetett a király költségére, ami más számlákon lehet feltüntetve. Egyébként egy zubbonyhoz jóval kevesebb anyagra van szükség, mint egy ruhához, ez is magyarázhatja, hogy a zubbony olcsóbb volt, még akkor is, ha egyenértékű anyagot használtak fel mindkettőre.

René király utóda jóval merészebben alkalmazta az egyenruhát katonái számára. A Calabria hercege; Charles du Maine udvari ünnepeiről készült számadásokon látható, hogy 1478 januárjától kezdve „Monseigneur

libériája módjára”, piros-szürke és „carysé” anyagból készült zubbonyba öltöztettek 11 szolgát, akiket „a pápa hajójára küldtek”, bizonyára azért, hogy egy követ kíséretével szolgáljanak. Vezetőjük „két nemes volt a Monseigneur palotájából”, akik szürke-karmazsinvörös bársonyból készült zubbonyt viseltek.

Charles du Maine trónrajutásától kezdve (1480 július) a katonák számára a „libériák” kiosztása egyre nagyobb méreteket öltött, az 1481-es ruhaanyagokról szóló számlák rövidek ugyan, de igen sok részlettel segítenek hozzá, hogy képet alkothassunk az első egyenruháról.

A „királyi gárda” íjászai, „a könnyűfegyverzetű lovasok”, „Monseigneur de Rieux katonái” és „Jehannon Sallon kapitány emberei” mind az új szicíliai király színeit viselték, a piros-fehér-szürkét, ami megegyezett „a királyi hadsereg zászlójának színeivel”. Továbbra is az ujjas a leggyakrabban emlegetett ruhadarab, de feltűnik – kizárólag könnyűfegyverzetű lovasokon – a vért fölött viselt díszes zubbony („serges”). Ugyanebben az időben Charles du Maine ruhatárában is feltűnik egy ilyen díszes ruhadarab, amely „arannyal és damaszkusi ezüsttel kivert anyagból készült.” Bizonyára valamilyen díszruháról lehet szó, de semmiből sem következtethetünk a ruhadarab szabására, formájára. Egyetlen támpontunk az íjászok kapitányának ujjasához és a könnyűfegyverzetű lovasság kapitányának díszes zubbonyához szükséges anyagmennyiség összevetése: az előbbi ujjasához 6 arasz selyembársonyra volt szükség, a másik zubbonyához 12 arasz „jó minőségű fekete bársonyra”. Természetesen egyáltalán nem biztos, hogy a két anyag egyforma széles volt, de a különbség mindenképpen elég számottevő ahhoz, hogy jelentőséget tulajdonítsunk neki.

A katonák ujjasa mindig a király színeiből tevődik össze, de a vásárlások részletesebb adataiból kiderül, hogy a három szín, a szürke, a fehér és a piros beosztása nem volt mindig egyforma. A katonai uniformis a kezdetektől fogva „fegyvemem” szerint különbözött egymástól. Az íjászok ujjasa félig „finom roueni szürke”, félig „troyes-i fehér” volt, piros díszítéssel. A többi ujjas és zubbony, és a „könnyűlovasok spanyol lovainak nyeregta-
karója” mind szürke-piros volt, fehérret csak a „zsinórokra és a kereszttek-
re” alkalmazták. A díszítések mintájára vonatkozóan csak az íjászok ujjasáról rendelkezünk leírásokkal, de itt aztán a részletek kivételes bőségével találkozunk. A szürke anyag csíkokra van vágva és bizonyára a fehér is, hiszen ebből készült a „fenti ujjas fele” és „a két varrás közé ékelődik a piros csipke ... és a zsinórszegélyek fél ujjnyi szélesek”. Fehér anyagból készült kereszttek egészítik ki a „címeres” ruhát, a „gallér körüli két soros” karmazsinvörös bársony hímzés pedig a kapitány ruhájának színét idézi fel.

A katonák nem viselték mindig e ragyogó egyenruhákat. Az „öt íjász, aki őrségbe ment” erre az alkalomra kényelmes „Jaroque-i és calnes-i zöldeskékkel” bélelt egyszerű sűrke hálóköntöst kapott. Charles du Maine költekező természetének megfelelően trónralépése után Sziciliában a katonák ruhái igen értékes anyagból készültek: az ujjasok sűrke anyaga 10 forintba került rőfönként, a „hálóköntösök” anyaga pedig 5 és fél forintba.

A század közepén elűtő színű ruháikban az udvari szolgák és a katonák nem igen különböztek egymástól, később azonban elválasztja őket a ruhák jellege és a hercegi „címer” viselésének módja. Az udvari szolgálóknál sötét ruha szolgált e kisebb alakú színes himzés alapjául, a katonáknál a „címer” a zubbony egész felületét beborítja. Megfigyelhetjük, hogy ebben az időben az apródok a katonák osztályába sorolhatók, mivel címeres ruhájuk csak fekete és piros színekből állt, a szolgálókra jellemző sűrke kizárásával. A hadsereg egyszerűségével is elűt az udvari csoportoktól: a tisztek ruhái selyemszövetből, a fegyvereseké gyapjuszövetből készültek. A palota címeres ruhát viselő személyzete már a század közepén több hierarchikusan egymásnak alárendelt csoportra oszlott, s ez a szétforgácsolódás az uralkodás utolsó éveiben annyira kieleződött, hogy a számlák már nem összesítve tüntették fel az azonos csoportok számára történő vásárlásokat.

A királyi „címer” elterjedési területe

Az a szokás, amelyet az Anjou-ház összes hercege gyakorolt, hogy a legkülönbözőbb személyeknek adományoznak színeikkel ellátott ruhákat, a személyzet körében és az udvaron kívül egyaránt, számos kérdést vet föl. Számolnunk kell René király kedvtelésével is, akit úgy szórakoztatott újabb és újabb „címer” kiötlése, mint valami társasjáték, és szerette maga körül látni kreációit a ruhákon, söt okleveleinek margóit is megtöltette e folyamatosan felújított emblémákkal.

Bár a király a század közepén viszonylag ritkábban adományozott személyzete állandó tagjai számára libériát, ez a szokás egészen uralkodása végéig fennmaradt. Egyes, már teljesen letűnt kategóriák számára, mint például a gyümölcsös segédei, a pohárnok segéd, a királyi ruhatár inasa, a cipész, a fegyverkovács, René király az akkor éppen érvényes három színből álló ruhát adományozott. Talán ilyen módon szándékozta azon a télen megjutalmazni legjobb szolgálóit. A királyné egyik fegyveres ajtónállója, aki Triboulet-nak is szolgált, szintén kapott ilyen ruhát. De az is lehet,

hogy a királyt konkrét indítékok vezették a ruhaajándékozásra, például az, ha egyik szolgálóját távoli helyre küldte küldetésbe. Ezt a hipotézist megerősíti Pierre Mester hímező esete, aki címeres ruhája mellé egy „kis lovat” kapott. Három évvel később „Heyne festő” kapott egy lila-fehér ruhát, s nem sokkal később Erard madarász.

Úgy tűnik, René király uralkodásának utolsó éveiben azoknak a szolgálóknak tartották fenn a címeres ruhákat, akiknek a helyzete a királyi palotában nem volt világosan körvonalazott: a „2 német lantkészítőnek”, akik valószínűleg azonosok voltak azzal a két lotharingiai lantkészítővel, akik 1478–80-ban tartózkodtak az udvarban, az orgonistának, vagy „a marquis 2 emberének”, a király fattyú fia, Jean de Pont két szolgálójának.

Vajon a királyi libéria viselete kiváltságokkal, anyagi előnyökkel járt? Dokumentumaink hallgatnak e tárgyban, de az a tény, hogy az udvarban néhány alkalommal külföldi is kapott címeres ruhát, arra enged következtetni, hogy néha többről lehetett szó, mint a hovatarozás jelzéséről. Számos lovas vagy futár, akiket idegen hercegek küldtek az Anjou udvarba, például „Jehan des Dames, Anglia királyának szolgálója” 1448-ban, vagy „a francia király szaracén lovasa” a következő évben, vagy 1478-ban „Montferrat marquis lovasfutára” a szicíliai király „címeres öltözékében” tért vissza hazájába, bizonyára levelekkel és ajándékokkal megrakodva uruk számára. Ilyenkor a külföldi futárok úgy néztek ki, mint René király vagy a királyné küldöncei, hiszen Jeanne de Laval is követte ezt a szokást, ezt tudjuk, noha a hercegnő „címeréről” csak egyetlen helyen történik említés: zöldeskék ruhát adományoz, amelyet két fehér gyapjuszövet „betét” díszített, ahová emblémái voltak hímezve.

Szerényebb társadalmi kategóriák esetében René király libéria adományozásával egyrészt az elvégzett szolgáltatásokért való elismerést fejezhette ki, másrészt a libéria különleges védelem ígérete lehetett. Az a libéria, amelyet a király 1478-ban adott egy révésznek, aki „a királyt Lyonból Avignonba vitte”, csak 5 forintot ért, jelezve árával a különbséget a révész és a király szolgálói, vagy a királyok és a földesurak küldöncei között, akiknek címeres ruhája 9 forintot is megért. Ehhez hasonló szolgálat lehetett az is, amelyért 1453-ban egy „hajós” és két halász olcsó lila-fehér ruhát kapott. „Diago de Solorzeno, spanyol halász” öltözéke, amely „a király címerével ellátot ruhából és csuklyából” állt, 8 és fél forintba került, ami a spanyol halászt a révészekhez közelíti, azt azonban nehezen tudjuk elképzelni, hogy miben lehetett a szicíliai király szolgálatára.

Uralkodása vége felé René király „két karavella építő mesternek” „címeres ruhát” és szatén zekét adományozott, ezeknek csak szabádsíja

szerepel a számlákon. Talán ugyanazokról a személyekről van szó, akik Charles du Maine számláin a „Monseigneur vitorláshajójának mesterei” néven szerepelnek, és akik számára a herceg ugyanebben a hónapban, 1478 novemberében ruhához és zubbonyhoz való tartozékokat vásárolt. Az anyagokról Calabria hercegeinek számláiban sem történik említés, nem tudhatjuk hát, hogy a király vagy a trónörökös herceg színeiből készültek-e a ruhák. A ruhák fényűző jellege – selyemujjasok, hosszú, fehér bársonyprémmel bélelt ruhák, selyemszalagból készült jeruzsálemi kereszttel díszített zubbonyok – mindenesetre arra mutat, hogy viselőjük inkább hajóskapitány lehetett, mintsem hajóépítő mester. Egyébként is érthetetlen volna, hogy miért adnának a hercegek címerük színeiből készült ruhát két hajóépítő mesternek, akik éppen befejezték munkájukat, ha nem azért, mert azok a hajón maradtak és másképpen folytatták működésüket.

Ha már nem is beszélhetünk a szó szoros értelmében vett „címeres ruhákról”, a templomok, a kápolnák, a katedrálisok kultikus díszítésein, legalábbis a század közepén, gyakran alkalmazták a korszak színeit. René király kápolnájában, amely nem volt olyan pompás, mint az első Anjou Valois hercegek által adományozott kápolnák, nagyon ritkán használtak aranszövetet, a hímzések továbbra is nagyon értékesek voltak, de legtöbbször szatént vagy damasztot használtak erre a célra. 1448-ban „a fentemlített úr színei, azaz a szürke, a fehér és a fekete” díszítették a király házikápolnájának falait. Három évvel később az angers-i katedrális számára rendelnek nagyobb mennyiségű fehér és lila szatént. A király uralkodó hatalmának jelképe nemcsak palotájának házikápolnájában jelenik meg a kápolnának vállán, hanem még a katedrálisokban is, a világi gőg és a vallásos alázat ugyanolyan keverékeként, mint ami a szicíliai királyt és királynét arra indította, hogy az *Égő csipkebokor* című triptichonon megfestessék magukat a Szűz előtt térdepelve, amint három szent mutatja be őket a Szűznek, s mindezt a festő csikokban váltakozó piros-fekete háttér előtt ábrázolta – ezek voltak a királyi címer színei a kép festésének idején.

A leggyakrabban a miseruha, a püspöki köpeny vagy a kárpit volt telehintve „a fentemlített Ur címerének jeleivel”, vagy az elhunyt címerével, akinek az emlékére e tárgyakat felajánlották. Így például az „az egyházi köntös, amelyet Roche Bernard hajdani kis fattyúleánya”, a királyné unokahuga, akit a Peyrolles templomba szántak, viselt 1479-ben, címerének színeivel volt díszítve, és René király halála után közvetlenül Jeanne de Laval a király címerét és egy Anjou keresztet hímeztetett az aranszövetre, amellyel betakarta a király sírját.

A nagyurak öröklődő címereinek motívuma tehát feltűnik a kápol-

nákban, a „lovassfutárok” ruháin, a viadalokon viselt öltözékeken, azt azonban nem tudhatjuk, hogy mi indokolta, hogy bizonyos esetekben az urak ezt jobban kedvelték, mint a „megkülönböztető színeket”. A heraldikai jelek, minthogy a földesúri viselethez tartoztak, intézményesebbek és egyben személytelenebbek voltak, mint a megkülönböztető színek. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a 15. században gyakran más motívumok helyettesítik e jeleket, s ezeken keresztül a függőségnek és a szolgálatnak új fajtája fejeződik ki, amelyet forrásaink is hangsúlyoznak. Mindennek az uralkodó állt a középpontjában, és úgy tűnik, a ruhaadományozást személyes szolgálati viszonyok diktálták. A királyi család többi tagjának számlái is a királyi kiváltságos elsőségéről beszélnek, a király a gazdagság és a hatalom legfőbb forrásainak birtokosa, ennek ellenére bőkezűségét és ruhaosztási kedvtelését egy koherens, bár állandóan fejlődésben levő öltözködési rend szabályozta.

Az alatt a harminchárom év alatt, amelynek áttekintését dokumentumaink lehetővé teszik, az udvari életben előretör a hierarchia eszméje, az ezt tükröző öltözködés pedig folytonosan változik. Azok a csoportok, amelyek 1450 körül még szép számmal kívülmaradtak a hierarchián, később egyre ritkultak, ezentúl rájuk is vonatkozott az általános szabály. A hercegi család egyre inkább magába zárkózott, és a század közepétől kezdve már csak néhány jelentős nagyúrnak engedélyezték a királyi ruha viseletét. A társadalmi ranglétra másik végén az udvari bolondok és a mórok, e különös figurák, az udvar színpompás előadásainak szereplői – olyanok mintha egy imakönyv képei elevenednének meg – fokozatosan beolvadnak a királyi palota személyzetébe, azok szokásos öltözködését kezdik viselni.

A szolgálok világában is uniformizáltabb keretek szerveződtek. A libériák vagy a királyi „címeres ruhák” sohasem egyenlő emberek homogén csoportját rajzolták ki a királyi palotán belül; még hogyha látszatra mindenki egyforma ruhát viselt is, az apródoktól a kuktáig, a ruhák anyaga és szabása számos változatot kínált. A különbségek René király uralkodásának vége felé olyannyira felerősödtek, hogy az végső soron a „címeres ruhákat” viselők osztályának felbomlását eredményezte. Csak az apródok és a fegyveresek viselték továbbra is látványosan a király színeit, azaz ruhájuk vagy zubbonyuk teljes felületén. A királyi palota többi alkalmazottja és alkalmi szolgáloja már csak sötét ruhát viselt, amelyet csak kisebb betoldások formájában jelöltek meg „a király színeit”. Helytelen volna azonban arra a következtetésre jutni, hogy a palotán belüli különböző ka-

tegóriák tökéletesen egyesültek, hiszen a számadásokban kizárólag az is-tállómesterek vásárlásai vannak összesítve, s ez nem vonatkozik a palota szigorúbban szervezett szolgáltatással járó tisztségeire. Másrészt az az apró-lékos gondosság, amellyel a számadások a „címeres ruhákhoz” szükséges piros és fekete anyagok legkisebb mennyiségét is feltüntetik, jelzi, hogy milyen nagy fontosságot tulajdonítottak ennek az emblémának. Éppen ezért nagyon sajnálatos, hogy egyetlen olyan szöveg vagy képes dokumen-tum sem maradt ránk, amelyekből e „címeres” témáit megismerhetnénk. E témák jellege talán felfedné előttünk, hogy a címeres ruhák miért a kirá-lyi személyzet bizonyos kategóriái számára voltak fönntartva, és minden-képpen pontosítaná azt a képet, amelyet a hercegek magukról és az alárendeltjeikkel való viszonyukról nyújtani akartak.

Jegyzetek

1. R. Bernheimer, *Wild men in the Middle Ages. A study in art, sentiment and demonology*, Cambridge, Mass 1952.
2. E. Haraszti, „Une fête du paon à Saint-Julien-de-Tours en 1457”, *Mélanges d'histoire et d'esthétique musicales offerts à Paul-Marie Masson*, Paris, 1955, 139–141.
3. Képe megtalálható F. Boucher, *Histoire du costume en Occident de l'Antiquité à nos jours*, Paris, 1965. 51.
4. B.-du-Rhône, B. 2482, f^o28v^o: „Madame de Calabre és Mademoiselle de Lorraine számára január 29-én kétszer kilenc dukátot utalunk ki, hogy abból maguknak, Beauvau, de la Jaille és d'Anglure kisasszonyoknak és másoknak, akik a király előtt mór táncot fognak táncolni, díszes ruhára való anyagot vásároljanak és abból velencei ruhákat készítsenek...”
5. *Ibid.* B. 2484 f^o11.
6. J. R. Rigollot, *Monnaies inconnues des évêques, des innocens, des fous et de quelques autres associations singulières du même temps...*, Paris, 1837. M. C. Leber előszavával.
7. R. J. M. Begeer, „Le bouffon Gonella peint par Jan Van Eyck” *Oud Holland*, 1952. 125 és köv.
8. Néhány évvel később a király kisebb összeget adományozott egy női udvari boldnoknak, akit „tarka asszonynak” neveztek. B.-du-Rhône, B. 2479, f^o108 v°. G. Vallier, *Iconographie numismatique du roi René et de sa famille*, Aix, 1883. 27 és köv. Cf. pl. XXIX b. Vulson de la Colombière, op. cit., I. köt. 82.
9. C. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, Bruges, 1955. 819 és köv.
10. B.-du-Rhône, B 215, f^o17: „Egy árus három mórt adott el a királynak”.
11. *Ibid.*, f° 17: „Egy ujjasra a kis angiers-i mór számára, akit a király Simone d'Anglure-nek adott”.
12. G. Duby, „Au XIIe siècle: les jeunes dans la société aristocratique” *Annales E.S.C.* 1964. 836.

13. Sicille, hérault d'Alphonse V., roi d'Aragon: Le blason des couleurs en armes, livrées et devises, Paris, 1859.
14. Ibid. 77.
15. Ibid. 80.
16. B.-du-Rhône, B. 2500, 1470–1480-ban: 6 kísérőinas, 3 lovász, 3 kocsis, 7 öszvérhajcsár, 6 trombitás, 1 lovas, 1 patkolókovács, 1 apród, 1 főlovász, 1 fegyverkovács, 1 kardkészítő.
17. 1457 február: 17 ruha lila szövetből fehér béléssel; 1458 január: 15 ruha szürke anyagból fehér béléssel; 1459 február: 16 ruha zöldeskék szövetből; 1479 május–június: 16 ruha lila szövetből fehér béléssel.
18. Arch.nat., P. 1334¹⁴, f^o112. A burgundiai hercegek lovasainak öltözékére vonatkozóan, amely az Anjou udvari szokásokkal megegyező lásd: J. M. Pesez. Chevaucheurs et courriers du duc de Bourgogne Charles le Téméraire, D. E. S. Lille, 1954.
19. A katonai egyenruhák eredetére vonatkozóan az általános műveken kívül, lásd R. Carré de Verneuil, „Le costume militaire en France et les premiers uniformes militaires” részlet a Journal des sciences militaires című műből, 1876.